

Engel Pál

ANYÁDVALOGA MONOGRÁFIÁJA

Az alábbi írás 1987-ben készült egy kézirat-ot emlékkönyvbe, amellyel mi néhányan, ifjú barátok és tisztelők ajándékoztuk meg az akkor hetvenéves Borsa Iván történészt és levéltárost, a Magyar Országos Levéltár egykori főigazgató-helyettesét. Ezzel a gesztussal kívántuk valamelyest feledtetni vele azt a szomorú tényt, hogy szakmai tevékenységéhez méltó megemlékezésben nem részesült. Megítélésünk szerint a magyar medievisztika neki köszönheti a legtöbbet. Ő teremtette meg ugyanis, több évtizednyi kitartó fáradozással, azt a levéltári forrásbázist, amely az idők végezetéig nélkülözhetetlen marad minden nemzedék számára, a miénket is beleértve.

Borsa Ivánnak személyes lekötelezettje is vagyok, mert szerepe volt abban, hogy harmincöt éves koromban, 1973-ban visszatérhettem a pályámra. Akkor, amikor már végleg feladtam a reményt, hogy valaha történész lehetne belőlem. Rajta kívül még két kollégám iránt vagyok ugyanígy lekötelezve. Sajnos egyikük sincs már életben. Az egyik Mályusz Elemér, aki történetesen ugyanakkor fogadott munkatársává, és utóbb, negyvenévnnyi korkülönbségünk ellenére, barátságával is megtisztelt. Szakmám ismeretét valójában az ő keze és irányítása alatt sajátítottam el. A másik Szűcs Jenő, akivel kevéssel ezután kerültem is-

meretségbe és elég hamar közeli barátságba is. Sok egyéb között szakmai karrieremet is az ő noszogatásának köszönhetem, mert első nagyobb munkámat ő csikarta ki belőlem, és ő is jelentette meg. Emellett az ő erélyes közbenjárására lettem 1982-ben a Történettudományi Intézet munkatársa, és váltam végleg hivatásos kutatóvá.

Írásom tehát, hogy rövid legyen, éppen hogy nem afféle gúnyolódás, hanem ellenkezőleg: a szeretet és a hála megnyilvánulása. Azokhoz kapcsolódik így vagy úgy, akiknek a legtöbbet köszönhetek, és akiket máig a legjobban tisztetek. Közéjük tartozik egy további idősebb barátom is, a nemrég elhunyt Györffy György. Ő azonban olyan sallangmentes és egyszerű magyar nyelven fogalmazott, hogy a stílusán nem sikerült „fogást” találnom. Őt sem akartam mellőzni, de neki, sajnálom, be kellett érnie egy fricskával.

Nem lett volna méltó e nagy tudósokhoz, ha írásom magva nem „igazi” történelem. Bizonyára meglepő, de *tényleg* létezett valaha egy falu Zalában, amelyet Anyádvalogának hívtak. Bizonyosság rá a nagykanizsai váruradalom 1493. évi birtokösszeírása (urbárium; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai gyűjtemény, 36 997). Így természetesen valódiak az idézett hivatkozások is.

1. rész: Szűcs Jenő–Mályusz Elemér: ANYÁDVALOGA TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1526-IG

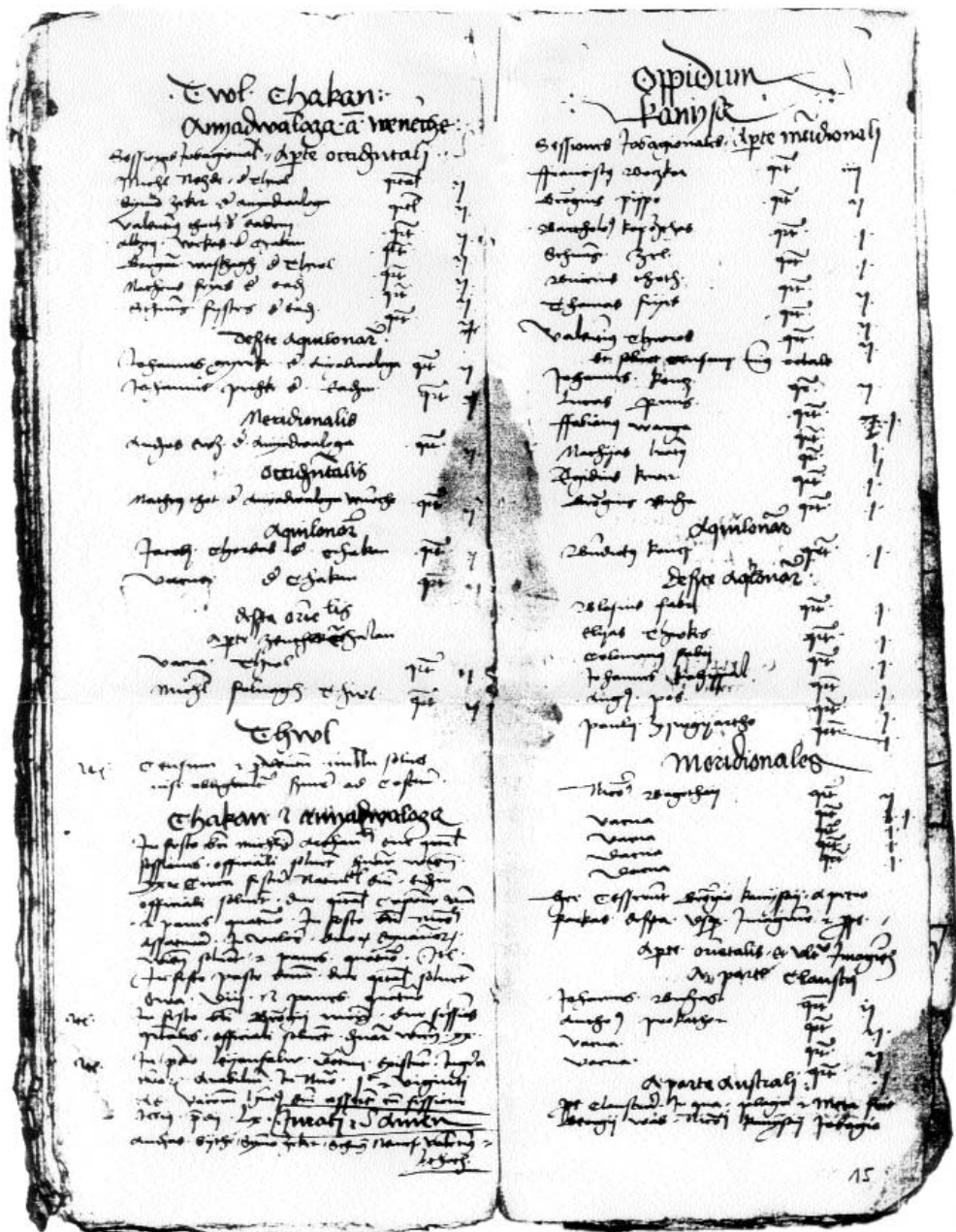
Anyádvaloga az Árpádok korában

Ismereteink határait mintegy programatikusan tűzi ki az az egyetlen forrásadat, mely a falu középkori történetének vonatkozásában eleddig ismertté vált. Közlebberről az az adat, mely szerint Anyádvaloga (*Anyadwaloga*) a kanizsai uradalom első, 1493.

évi urbáriuma szerint annak tartozéka volt. Plasztikusan tehát csupán ezen az egy ponton tapintható ki, itt is inkább csak sejtésszerűen, az a kétségkívül markánsan késő középkori folyamat, melynek során a különben ismeretlen helység betagolódott a társadalmi, gazdasági és politikai szerveződés egy magasabb szférájába, melyet esetünkben a nagybirtokos családok egyikének uradalma jelenít meg. A folyamat megelőző „szakaszait” források hiányában artikuláltan nem ragadhatjuk meg, sőt bizvást elmondható, hogy ismereteink e vonatkozásban szervesen ízesülnek ahhoz a semmihez, mely a falu itt tárgyalandó még korábbi, Árpád-kori történetére nézve – persze ezúttal is főképp csak tendenciájában – felszínre került.

Anyádvaloga a nemese:

Mindazonáltal bizonyos ambivalencia még itt, a „semmi” látszólag támadhatatlanul egyértelmű koncepciójának vonatkozásában is tetten érhető, ami mellesleg tagadhatatlanul érdekesen parallel képletet nyújt a „többféle semminek” matematikai fogalmával. A hazai forrásbázis sajátos torzultságainál fogva ugyanis mindaz, ami Anyádvaloga XIII. századi történetét illetően egyáltalán elmondható, tökéletes nullitása ellenére még mindig számottevő ahhoz képest, ami ismereteinket a megelőző korszak vonatkozásában, s ezúttal sajnos egyértelműen, determinálja. Ha ezen a – különben jellegzetesen „kelet-európai” – determináltságon mégis túl akarunk lépni, akkor legfeljebb azokhoz a fogalmi modellekhez, esetünkben inkább csak e modelleknek „laza” leképezéseihez folyamodhatunk, melyeket – ismét csak a kora középkor hazai forrásbázisát karakterizáló törvények sajátos nehézkedése folytán – a levéltári forrásanyag hiányait mintegy pótlandó a *helynévkutatás* kínál számunkra. Esetünkben persze még ez az onomasztikai „modell” is kísértetiesen, már-már programszerűen analóg azzal a „semmivel”, mely eddig is számos vonatkozásban nehezítette meg a kutatás főbb súlypontjainak akár csak vázlatos kitézését. Míg egyfelől ugyanis a név magyarázatául többféle hipotézis is kínálkozik, másfelől úgy tűnik, hogy a „semmi” vonzásköréből ezúttal sem sikerül kitörnünk. Felvetődhet a gondolat, hogy az Anyádvaloga név honfoglalás kori eredetű, és előtagja a Mátészalkához közeli Cégénydányád helység eredeti Cégénd-Anyád (**Chegend Anyad*) nevének utótagjával állítható párhuzamba, ami persze egyszerűen frontálisan szélesítené ki azt a perspektívát, melyből a kora középkori Anyádvalogát jelenleg szemlélhetjük. Ehhez a gondolathoz ugyanis mindenekelőtt szervesen ízesül annak lehetősége, hogy – legalább részlegesen – személynévi névadással van dolgunk, ami már viszont potenciálisan annak lehetőségét is magában hordja, hogy a névadó Anyád a honfoglaló magyarság vezető rétegének tagja volt, és téli-nyári szállásváltó útja a Principális-csatorna–Zala–Balaton–Sió–Duna–Tisza–Szamos mentén Zalától Szatmárig húzódott. Ennek fennforgása esetén – éppen e szállásváltó út szokatlanul nagyszabásúan kirajzolódó „vonzáskörzetét” tekintetbe véve – még az a további lehetőség sem volna programszerűen kizárható, hogy Anyád az Árpádok nemzetségének tagja, mi több, az Árpád és Fajsz között uralkodó – eddig is inkább csak a sejtések szintjén, semmint a maguk karnális valóságában kitapintható – nagyfejedelmek egyike volt.

A hazai névutató magas színvonalra emelkedett, mindazáltal nem ad rá lehetőséget, hogy a feltevéseknek e szinte monolitikusan kirajzolódó piramisát szervesen beépítsük Anyádvaloga középkori történetébe. Györffy György mértékadó véleménye szerint egyfelől Szabolcs volt Árpád utóda a nagyfejedelmi székben, másfelől Cégénd-Anyád hibás ol-

vasat Cégény-Dányád helyett, ami, ha így van, az előbbi hipotézist némely vonatkozásban eleve hatékonyan megkérdőjelezi. Ugyanakkor azonban Györffy sem tartja kizárhatónak, hogy Anyádban a X. századi fejedelmi kíséret egyik előkelő tagját identifikálhassuk.

A feltevések másik, „szolidabb”, de váltig vulgarizáló elemekkel terhelt ágán haladva – egyúttal jobban tapadva ugyan az onomasztika tradicionális módszereihez, de még mindig a hipotézisek szintjén maradván – az a lehetséges megoldás vázolódik fel, hogy a helység nevének etimológiája birtokos köznévi szóösszetételből (‘anyád’ + ‘valoga’) bontható ki, ahol persze a hipotetikus utótag egyfelől pontos magyarázatra, másfelől – ha csakugyan az egyébként ismeretlen eredetűnek jelzett ‘valag’ szavunknak a helynév-anyagba való, alighanem excepcionális beépüléséről van szó – a szó immanens ambivalenciájánál (‘cunus’, ‘anus’) fogva még mindig további értelmezésre szorul.

Kora középkori forrásadottságaink említett struktúrája nem teszi lehetővé a helység Árpád-kori történetének még mélyebb elemzését. Főképp hiányoznak a támpontok ama mélyreható mozgások lokális vetületeinek felvázolásához, melyek a XIII. század folyamán a prédiom- és jobbágygazdaság törésvonala mentén mindenütt – így szükségképpen Anyádvaloga vidékén is új társadalmi és termelési modellek kialakulását eredményezték. Ebben az összefüggésben egyelőre még „szelektív” törésfelületek sem villanthatók fel, pedig kétségkívül ezek koordinátái között lenne kijelölhető ama bizonyos újszerű képlet, a – máshol persze plasztikusabban megragadható – karakteresen „kelet-európai” *Grundherrschaft* ezúttal dunántúli, közelebről zalai forrásvidéke, mely az anyádvalogai, immár személyében „szabad” telkes jobbágyország életkezeit a nagykanizsai domínium fennhatóságának jégében kijelöli.

Anyádvaloga a késő középkorban

A döntés, hogy Nagykanizsa város egyik kerületéből Anyádvaloga néven önálló tanácsú község alapíttassék, bár ellentmond társadalmi fejlődésünk uralkodó irányzatának, amely kevésbé nagyobb települések osztódásában, sokkal inkább kisebbek összevonásában jut kifejezésre, ez esetben kivételképp mégis helyeselhető. Így járva el, a városi tanács nemcsak önzetlenségéről tett tanúbizonyságot, hanem egyszersmind megbecsüléséről is anyanyelv és történeti hagyomány iránt. Elhatározása, egy rég feledésbe merült helynevünket előfordulásának ötszázadik évfordulóján ily nagyvonalú formában támasztani fel, örvendetesen ellensúlyozza a sajnálatosan eluralkodó folyamatot, amelynek során múltunk régi értékeit úgyszólván napról napra látjuk veszendőbe menni.

Nem helyeselhető viszont a körütekintés hiánya, amellyel a tanács elhatározását megvalósította. Sem a névforma, sem a hely tekintetében. Szerzőtársunk ugyan a község Árpád-kori múltját oly tanulságosan elemző fejezetében, amelyet kéziratban rendelkezésünkre bocsátani szíves volt, halvány kétségét juttatta kifejezésre, vajon az Anyádvaloga névben a mai köznyelv „valag” szava rejtőzik-e. Kételeyeit, meg kell valánunk, ezúttal nem oszthatjuk. Számunkra a kérdést Zolnai Gyula már idestova nyolcvanöt éve eldöntötte, amidőn a MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁR-ban (1902–1906) a „valog” címszó alól a „valag” alá utasította az olvasót, ott pedig annak kíváncsiskodását az alábbi meghatározás jutalmazta: „VALAG, valog; cunus, weibliche scham.” Forrásául Zolnai nem egyebet jelölt meg, mint éppen azt az urbáriumot, amelyből Anyádvalogát illető egyedüli ismereteinket magunk is méríteni kényszerülünk. A kiváló tudóst különben

a szótár megjelenésével egy időben bízták meg a kolozsvári egyetemen a nyelvészet oktatásával, s nyilvános rendes tanári kinevezése elegendő biztosíték, hogy ismeretei e kérdésben is a kor színvonalán álltak. A lehetőség, hogy „valog” és „valag” azonosítása a szógyűjtést megkezdő, de azt korai halála miatt bevégezni nem tudó Szamota Istvántól származik, el nem vehető, de ítéletünket aligha befolyásolhatja. Akkor sem, ha tudjuk, hogy Szamota, Zolnaival ellentétben, nem volt több egyszerű könyvtári tisztviselőnél. Zolnai ugyanis, mint a szótár bevezetéséből kitűnik, a felelősséget minden szócikkért egyes-egyedül magára vállalta, s megszívlelendő, hogy ugyanitt a „jelentés-megállapítás nehézségeiről” szólva problémánkat még felemlíteni sem tartotta szükségesnek.

Az Anyádvaloga név, amely mellett a tanács voksát leadta, örömet is ily formán aligha javallható. Jobban tükrözve nyelvünk mai állapotát, *Anyádvaloga* a névalak, amelyet mi magunk helyesebbnek hiszünk. A hely, amelyen az oly korán kimúlt helységet feltámasztani igyekszik, szintúgy kétséget ébreszt döntésének helyessége felől. Mily mértékben lehetünk biztosak abban, hogy Anyádvaloga csakugyan a mai Nagykanizsa határában terült el? Kevésbé, ha vezetőnkül azt a hajdani kutatót választjuk, akinek szavára ily kérdésekben hallgatni ma is mindig érdemes. Történeti földrajzában közzétett adatahoz Csánki Dezső, az Országos Levéltár egykori főigazgatója megszívlelendő magyarázatot fűzött, amely óvatosságát éppúgy mutatja, mint körültekintését.

Anyádvaloga „Kanizsa táján feküdt” – ennyi olvasható idézett műve III. kötetének 28. oldalán, ami bennünket, megvalljuk, arra nem bátorít fel, hogy az eltűnt helységet mindenképpen a mai Nagykanizsa határában keressük. Figyelembe véve, mily tekintélyes területet ölelt fel a kanizsai uradalom akkortájt. A büszkeségtől, hogy az egykori Anyádvalagát a magáénak mondhatta, egyetlen más szóba jöhető község népét sem érezzük magunkat feljogosítva megfosztani.

Nemkülönben az olvasót a reménytől, hogy Anyádvaloga múltjában tovább tájékozódni módja lesz. Igénye erre természetesnek mondható, joggal érezve úgy, hogy kíváncsiságát egyetlen adat kielégíteni aligha képes. Nem is kell azonban csalatkoznia. A tény, hogy a helységről nem több, mint 1493-ból egyetlen említés maradt fenn, elég figyelemreméltó, hogy tovább következtessünk belőle. Ennél többet találni az uradalom terjedelmes levéltárában mindenképp jogos elvárásnak tűnhetnék fel, hacsak nem feltételezzük, hogy maga Anyádvaloga sem sokkal régebbi keletű első említésénél. Ily módon viszont állításunk, hogy a falu alapítóit XV. századi földesurai sorában kell keresnünk, valószínűségben máris sokat nyer.

Még többet, ha netán az alapító személyét is meghatározhatjuk. Pedig könnyen megtaláljuk őt a Kanizsaiak Reiszig Ede által 1943-ban összeállított családfáján. A körülmény, amely nyomra vezet, a helység szokatlan neve. Kézenfekvő feltennünk, hogy a névadás körülményei is szokatlanok voltak, és ezeket a család történetében valóban fellelhetjük. A Kanizsaiak a XV. században két ágra szakadtak, és a harcokban, amelyek Albert királyunk halála (1439) után az ország egységét megbontották, e két ág ellenségként került szembe. Kanizsai László özvegyét, Dorottyát a közeli rokonság indíthatta, hogy a csecsemő V. László pártját válassza. Joggal érezhette, hogy tőle, Garai Miklós nádor és Cillei Anna leányától más állásfoglalást elvárni senki nem fog. Döntésének, hogy minden erejét latba vetve Erzsébet anyakirálynét és fiát támogatja, súlyt az kölcsönzött, hogy a családi vagyonnal két kiskorú fia nevében ő rendelkezett. Rokont, Kanizsai Imrét ellenben I. Ulászló király táborában találjuk, ahova őt ifjonti lelkesedése éppúgy sodorhatta, mint köznemes familiárisainak hangulata. Kanizsa vára

pedig a harcok idején, mint várnagyai kiadatlan leveléből megtudható, Imrét uralta. Mi sem lehetett számára természetesebb, mint Dorottya iránti ellenséges érzületének oly formában adni hangot, hogy az a Garaiak és Cilleiek számára egyaránt sértő legyen. Az új falut, amelyet uradalmában ekkoriban telepített, nőrokonára célozva keresztelte el.

Az előadottak ismeretében bizvást állítható, hogy létét Anyádvalaga, korántsem szokott módon, háborúnak köszönheti, s a bizonyítékok láncza nem hagy fenn kétséget, hogy alapítóját s egyben keresztatyját a fiatal Kanizsai Imrében kell tisztelnünk. Igyekeztünk, hogy az olvasót efelől meggyőzzük, remélhetőleg nem volt hiábavaló. Ha pedig mégis, úgy talán nem abbeli fáradozásunk, hogy őt egy példán a történetírói módszerek titkaiba bevezessük.

Varga Éva

SZÓTÁRÍRÓ KIRÁLYFIK

A királyfi valóságdarabokat keresett, amelyek segítségével átláthat a mesék csillogó üvegfalán.

Szavak között válogatott. A sárkányt, az óriást elvetette, a csizmahúzó kanalat, a marhalábszárpörköltet megtartotta. Az Óperenciás-tengert, az Üveghegyeket, Bab szem Jankót elvetette, a szemüvegtörő szarvasbőrt, az egyirányú utcát és a negyvennyolcas honvédeket megtartotta. Kihúzta a repülő kastélyt, kiradírozta a táltoscsikót, szemébe söpörte Tündér Ilonát, ellenben élvezettel fogadta a tőzeglápokot, a távirányító készüléket, beszéd közben előszeretettel lepte meg hallgatóságát a Veronica hederifolia (Borostyánlevelű veronika), a Sus scrofa (vaddisznó) vagy az *Oryctolagus cuniculus* (üreginyúl) szókapcsolatokkal. Rajongott a második világháborúért, szívébe fogadta a kasztrációs félelmet, bolondult a kéjgyilkosságokért. Igazi örömet érzett, amikor megismerkedett a korrupcióval, a szőnyegbombázással. Ujjongott az élve temetésért, a tarkón lövésért, élt-halt a tömegsírokért, a pedofiliáért és a prosztatarákért.

Esténként megvacsorázott a Terülj, terülj, asztalkámnál, bebújt meseszálakból szőtt takarója alá, és izgatottan várta a következő napot. Reggel bekopogott Sárkány Rózsa ajtaján, készülődjön, mert hamarosan érte jön a sárkány. Az udvaron szénát vetett a két bors ökröcske elé, az éjszakáról maradt parázssal megetette a koszos kiscsikót, aki ezen a reggelen is megrázkódott, és aranyszőrű paripává változott.

A királyfi kötelességei végeztével rohant vissza olvasmányaihoz.

Aznap jegyezte fel szótárába a vulkánkitörést, a vonatszerencsétlenséget, az interglaciálist.

Néhány hónapos tanulás után odaállt a mesék szikrázó üvegfalához: tisztul-e már a kép? Alig akarta elhinni, hogy csöppecskét sem lát túl a színes szikrázáson.

Szomorúan rózta a palota márványfolyosóit. Sárkány Rózsa ajtaja előtt mérgesen topantott, az udvaron a két bors ökröcske istállója előtt dühösen rázta az öklét, az égen elröpülő tizenkét fejű sárkányra szitokszavakat szórt, a kiscsikó paraszát szétrúgta.